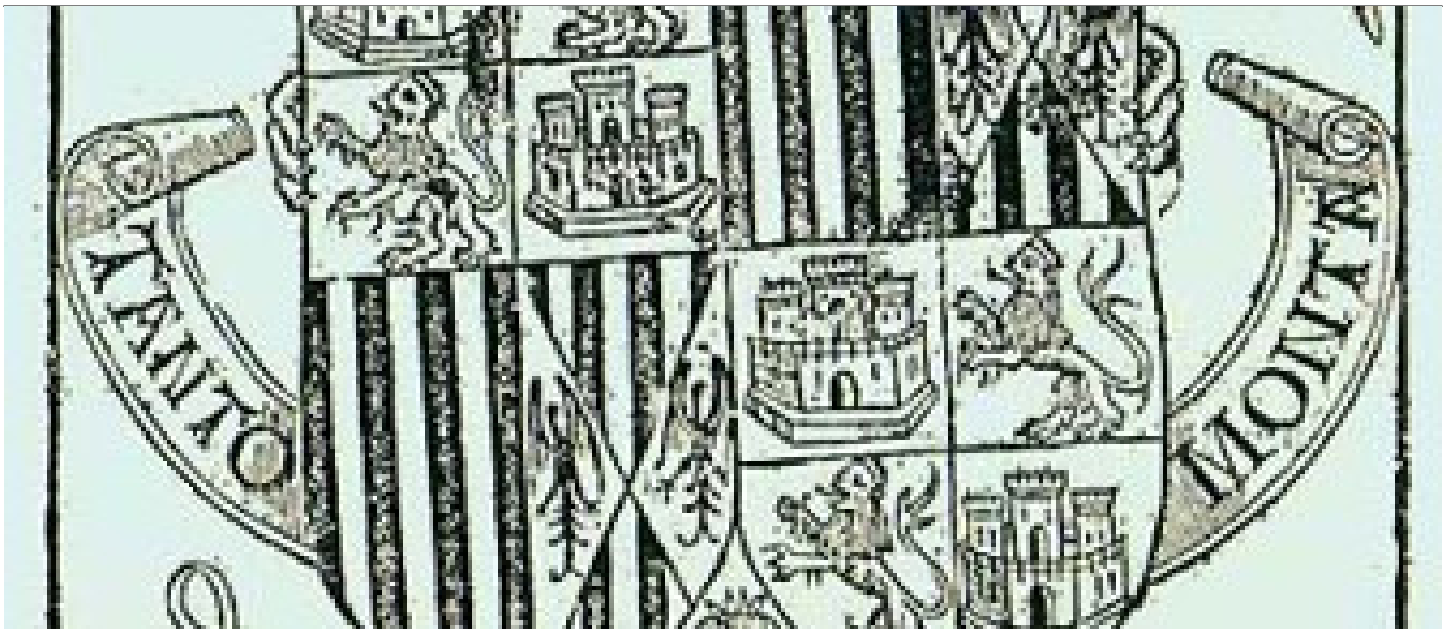

Juan del Enzina: Joan Escrivà o Joan d'Olzina?

Autor: Víctor Cucurull
Data de publicació: 26-10-2016

Qui era en Juan del Enzina? On va néixer i quin fou el nom real d'aquest fundador del teatre espanyol, gran compositor i poeta del Renaixement? Va escriure en castellà o en català? Aquest article d'en Víctor Cucurull intenta aportar nova llum davant del garbuix de dades biogràfiques que han arribat fins avui sobre aquest literat.

Una biografia oficial

Per començar, vegem una versió de la seva biografia oficial. Transcrivim el resum que n'ha fet l'Ana Cecilia Prenz de la Universitat de Trieste en el seu assaig Acotaciones a las Églogas de Juan del Encina:

"Nació en Salamanca (1469-1530) y estudió en la universidad de dicha ciudad con Nebrija. Vivió entre España e Italia trabajando al servicio de la corte pontificia y recibiendo favores de la misma. En Roma, efectivamente, lo encontramos en diferentes tareas durante largos periodos. Al finalizar el siglo XV se le encuentra introducido en la corte de Alejandro VI, el papa español Rodrigo Borja (1492-1503), que llama a nuestro autor "continus comensalis noster". Permanecerá en la ciudad eterna hasta el 1510, año en el que Julio II, sucesor de Alejandro VI, le otorga la dignidad de arcediano de la Catedral de Málaga. Lo encontramos nuevamente en Roma en el año 1513, desarrollando en la casa del cardenal Arborea su actividad dramática. Después de una breve estadía en Málaga, en el mismo 1513, lo encontramos, una vez más, en la corte pontificia, ahora en la del papa León XI y supuestamente ejerciendo como músico. Hasta el 1521 permanecerá en Roma con algunos intervalos de viajes a España y otro a Jerusalén, después de ordenarse, tardíamente, sacerdote. Los últimos años de su vida transcurren en León como prior de la Catedral, donde permanece hasta su muerte. En realidad, el contacto de Encina con la vida romana es constante. Si hubo interrupciones, fueron debidas a cargos y beneficios en su patria, pero que nuestro autor no cumplió con extrema diligencia".

Sospites: canvi de nom, trajectòria vital discontínua

La primera sospita que darrera el nom d'en Juan del Enzina, l'escriptor considerat com a fundador del teatre castellà modern, s'amaga una altra persona neix d'una notícia biogràfica de la RAE. Aquesta institució afirma, a partir dels biògrafs oficials, que el nostre personatge canvia de nom a l'inici de la seva carrera de creador. A més a més, la trajectòria professional d'aquest comediògraf i músic, l'obra del qual tindrà, ja en el seu temps, una gran projecció social, apareix partida en dos períodes que fan de mal encaixar l'un amb l'altre, cosa que amoïna els biògrafs esmentats. Vejam què en diu, d'ell, l'Enciclopedia Espasa:

"La biografía de este ingenio, muy digno de estudio entre los que florecieron en tiempo de los Reyes Católicos, ha estado envuelta entre tinieblas, a pesar de los intentos de notables críticos, hasta fines del siglo pasado (XIX), que recibió "inesperada claridad por virtud de los felices hallazgos y de las doctas inducciones de varios eruditos y aficionados" (interessant el concepte inducciones).

Caldrà que més endavant enumerem aquestes "troballes", segons les paraules dels "varios eruditos y aficionados". Els descobridors als quals es fa referència es deien Manuel Cañete i Francisco Asenjo Barbieri. Ambdós van ser membres de la Real Academia Española de la Lengua. Però el que resulta més sorprenent és el que tot seguit l'Editorial Espasa ens diu:

"Fitz Maurice dice que una alusión a Enzina hecha por Montoso en el Pleito del Manto da a entender que era hijo de Pero Torrellas, versificador misógino que acompañó a Alfonso V a Italia".

Aquesta és una observació a tenir en compte, malgrat que manquen dades per verificar-la. De moment. I segueix l'Enciclopedia Espasa:

"Supónese que [Del Enzina] fue uno de los primeros discípulos que tuvo el maestro Nebrija".

Es fa aquesta afirmació per la relació que hi ha entre El Arte de la Poesia Castellana i la Gramática Castellana. Lebrija va tornar d'Itàlia el 1473. Però queda per veure on s'estava realment en Nebrixa, autor, entre d'altres obres, de la Primera Gramàtica i del Diccionari català/llatí.

La biografia oficial d'en Del Enzina va ser construïda el segle XIX a través de les referències de què aleshores es disponien, unes referències que no havien estat contrastades. D'aquesta manera, conté les típiques irregularitats observades també a les vides d'altres personatges i a partir de les quals s'ha d'inferir que aquestes han estat falsificades. Quant a la vida d'en Juan del Enzina, d'una banda, se'l fa néixer en terres castellanes, se'l fa estudiar a la universitat de Salamanca i, a més, de seguida el veiem responsabilitzant-se de càrrecs vinculats a la Corona de Castella. Ara bé, d'altra banda, fa carrera professional i se li registren fets i presència contrastada en els dominis de la Confederació Catalanoaragonesa i al costat de personatges i famílies de la nació catalana o bé de la castellana que havien arrelat en el nostre territori.

Més sospites. Desaparició de la primera edició de la seva obra

Però el fet que ens decanta definitivament envers la sospita d'estar davant d'un altre cas –clàssic-- d'apropiació del personatge i de la seva obra per part de l'aparell d'estat de la Corona de Castella és la desaparició de la primera edició d'aquesta obra. Així ens ho afirma l'Adolf Friedrich, comte de Schack, a la Història de la Literatura i l'art Dramàtic a Espanya.

La infructuosa feina de comprovació de dades: en Manuel Cañete (1)

En tots els manuals, articles d'enciclopèdia, estudis monografies i treballs que ens parlen de l'obra d'en Juan del Enzina i la seva importància en la configuració d'una dramatúrgia moderna, és a dir, tal com aquesta l'entenem encara ara, s'hi insisteix que fou precisament ell qui marcarà els inicis del teatre espanyol/castellà. En tots? No. Resulta que al proemi a l'edició crítica de la seva obra completa confegida per don Manuel Cañete per a la Real Academia Española de la Lengua de 1893, aquest prologuista i expert coneixedor de l'obra d'en Juan del Enzina, vehentment conscient que no pot demostrar cap de les afirmacions oficials sobre la seva vida, de les quals aquell parteix per a la seva edició crítica --és a saber els seus orígens, el nom vertader i altres circumstàncies majors de la seva biografia-- ens adverteix que potser tampoc no és tan important el que aquest literat va escriure. Curiosa manera de curar-se la ferida abans de fer-se el trau.

Vegem-ho en detall. A continuació resseguirem la informació que el sobredit Manuel Cañete proporciona al Proemio de l'esmentada edició crítica de l'obra completa del dramaturg. Aquest acadèmic de la RAE, que, com hem dit, va ser un expert coneixedor i esforçat analista del teatre d'en Juan del Enzina, tracta de verificar i provar les dades que figuren a

la biografia oficial de l'escriptor, sense que la seva tossuda recerca arribi a donar cap resultat. Diu en Cañete:

"Sea como fuere, es lo cierto que, como dije en otro lugar, parece que un genio maléfico se propuso borrar las huellas de la carrera del maestro músico-poeta: dícese que estudió ó profesó en la Universidad salmantina, y del archivo de ésta han desaparecido los Libros de Claustros de los años 1478 ál 1503 y del 1512 á 1526. Y en los que quedan no se halla noticia alguna: [Del Enzina] estuvo al servicio de los Duques de Alba, y los archivos de esta noble casa fueron por dos veces pasto de las llamas, sin que en los papeles restantes se haya encontrado hasta ahora la menor referencia á su persona: parece que por algun tiempo fué paje de los Reyes Católicos, y el archivo de Simancas no da razón de tal empleo ni de otro alguno: residió positivamente en Roma, y se sospecha que fué cantor de la Capilla Pontificia, pero no puede verificarse lo de este empleo musical, porque un incendio consumió los documentos de dicha Capilla, correspondientes al Pontificado de León X. Y ni en los libros que se conservan, ni en ninguna otra Iglesia ni archivo de Roma, se ha encontrado rastro del nombre ni de las obras musicales del supuesto cantor; siendo muy de notar, que se conservan allí noticias y obras de otros músicos españoles de la Capilla Pontificia, contemporáneos de nuestro Encina".

Més avall afegeix:

"Colígese de cuanto va expuesto, que el florido vate castellano hizo á Italia más de un viaje, y que antes de 1502 se había ya distinguido en Roma por sus talentos músicos; pues en Septiembre de ese año le premia por ellos con una plaza de racionero en la Catedral de su ciudad nativa el Pontífice español Alejandro VI".

Candidats: en Joan Escribà o en Joan Olzina

"Su ciudad nativa", diu. La ciutat nativa... de qui? La d'en Juan del Enzina o bé la del papa Alexandre VI? Si es tracta d'aquest darrer cas, és evident que es refereix no pas a la població on aquest va néixer, sinó a la ciutat on el papa Borja va ser arquebisbe: València. Doncs bé, sabem que el 1501 un Joan Escribà és efectivament nomenat mestre de ració de València. Vol dir això que ja hem resolt el misteri? Podríem afirmar tot seguit que en Del Enzina substitueix l'Escribà? Evidentment, no. Però és un dels candidats. Amb tot, de moment ja tenim clar que els biògrafs oficials sobre el nostre home menteixen, cosa que ens obliga a seguir comprovant la veracitat de la resta d'informacions que tenim sobre ell i a cercar pistes sobre el seu "alter ego".

Comencem pel lloc de naixement d'en Juan Del Enzina. Segons consta en tota la paperassa oficial, la naixença del nostre home s'esdevingué en un petit poble de nom Fermoselle a prop de Salamanca, i en una dia indeterminat de 1469. En Cañete ho va voler corroborar i per això va escriure a l'arxiu parroquial del poble. El resultat és que allí no els consta, en l'any de la suposada arribada al món d'en Juan del Enzina, cap naixement amb aquest nom. Ni per Enzina ni per Juan. Ja se sap que aquests arxius no són massa exactes o que n'han desaparegut parts. A la vista de tot això, aquest erudit va especular que potser Fermoselle era el seu cognom i no pas el nom del poble on va néixer.

En canvi, tenim que en un llibre d'en Ferrando es parla de: "Joan Olzina, natural de la Salzadella, al Maestrat." Vet aquí un altre candidat a ser el personatge substituït. És curiós que la denominació d'aquest municipi del Regne de València s'assembli força a Fermoselle, poble on en Cañete, atès que no havia pogut demostrar que el dramaturg havia nascut a Salamanca, suposa que va néixer en Juan Del Enzina. En Joan d'Olzina fou secretari del rei Alfons el Magnànim.

La infructuosa feina de comprovació de dades: en Manuel Cañete (2)

Però en Cañete no es va donar per vençut. Així, es va adreçar a la Universitat de Salamanca per confirmar si allí hi constava un alumne de nom Juan de Fermoselle o del Enzina. La resposta es va fer esperar més del compte. Hi va haver reclamacions i protestes pel mig. A la fi, però, li va arribar la contesta. Com hem vist quan hem reproduït la cita el resultat va ser negatiu. Ras i curt, tampoc no consta que el dramaturg hagués estudiat en aquella universitat, com afirmen les biografies oficials.

Aleshores, en Cañete va adreçar cartes al bisbe de Málaga, ciutat on, malgrat no ser prevere, i sempre segons les versions oficials, fou concedida una canongia a en Del Enzina. Sobre això diu l'acadèmic: "Cas ben curiós". I el resultat va ser idèntic: tampoc cap indici, notícia o document en aquest sentit.

Com que, segons s'afirma també oficialment que en Del Enzina va obtenir dignitats i càrrec remunerat a la catedral de León gràcies als bons oficis del papa Alexandre VI, en Roderic de Borja, xativí i arquebisbe de València, el nostre membre de la RAE va escriure a l'arquebisbe de León. Aquest, ni el va contestar. En Cañete s'enfada, insisteix, torna a insistir i, al final, rep una altra resposta negativa. Amb tot i això, en Cañete va persistir. Ara, adreçant-se als responsables de la catedral de Salamanca. El resultat torna a ser negatiu.

Per rematar-ho, l'acadèmic, que no volia baixar del ruc --tot i que tampoc no havia gosat saltar-se el procediment més elemental de contrastar les dades oficials abans de publicar-les--, va decidir adreçar-se als famosos Ducs de Alba, per als qui, segons endreça de les edicions consultables del seu Cancionero, havia treballat en Del Enzina i gràcies a la protecció dels quals aquest va estrenar les seves Èglogues. El cancionero assevera que en Del Enzina ho fa "en el famoso castillo de Alba de Tormes, ante la presencia de los mismos duques". La resposta donada a en Cañete és molt interessant, ja que li van dir que no és possible saber res del que l'acadèmic pregunta, perquè la documentació ha desaparegut, cremada en un assalt al castell, durant la guerra de Successió. Aquesta resposta sobta, ja que aquest castell no consta en els escenaris bèl·lics de tal contesa.

Això no obstant, sembla que aquest fet podria indicar una veritat amagada. Que el gran comediògraf hagués estrenat la seva obra en un altre castell. En un dels molts que foren cremats en terres catalanes entre 1707 i 1714. Un castell que a finals del XV hagués pertanyut a alguna família que més tard enllacés amb els Alba. O bé, com diuen el primer biògraf d'en Juan del Enzina, l'Agustin de Rojas i el cronista Rodrigo Méndez de Silva, el tal Enzina en realitat es tractava d'algú relacionat amb membres de la família dels Enríquez, molt vinculada a l'aristocràcia catalana. En concret, amb en Fadrique Enríquez, marquès de Tarifa (noble en companyia del qual en Del Enzina viatjarà el 1519 a Jerusalem) i amb Don Iñigo de Mendoza, segundo Duque del Infantado, ambdós emparentats amb el rei Ferran el Catòlic, qui, com tothom sap, va ser fill de Joan II i de Joana Enríquez.

Com escriu en Cañete, almenys així està referenciat en el Catálogo de 1639. Allí s'hi diu:

"El cronista Rodrigo Méndez de Silva dice también en su embrollado Catálogo Real y Genealógico de España que en el año de 1492 «comenzaron en Castilla las compañías á representar públicamente comedias, por Juan de la Encina, poeta de gran donaire, graciosidad y entretenimiento, festejando con ellas á D. Fadrique Enríquez, Almirante de Castilla, y á D. Iñigo López de Mendoza, segundo Duque del Infantado".

En Rodrigo Méndez es basa, al seu torn, en un altre d'anterior, el dit Agustín de Rojas quien hizo desvariar á los muchos que desde 1603 tomaron por moneda corriente lo que [Agustín de Rojas] estampa sobre los orígenes del teatro en la Loa de la Comedia.

En Cañete, clarament contrariat pel fet que aquestes primeres notícies sobre la vida professional d'en Juan del Enzina no s'ajusten al que és la versió oficial, observa:

"Se conoce que, al dar á luz en 1639 la primera edición de su Catálogo, no tuvo [Rodrigo] Méndez á la vista el "Viaje Entretenido", pues se limita á decir que en el año que se ganó Granada tuvieron principio las Compañías de representantes de Comedias por Juan de la Encina, añadiendo lo del Almirante y Duque del Infantado en la edición de 1656, tomándolo sin duda de los versos de la ya citada Loa [de la Comedia] de Rojas, insertos en la primera nota de este proemio".

Aquesta referència es troba a la plana 121 i 122 de la citada obra Catálogo Real y Genealógico d'en Rodrigo Mendez de Silva. Per reblar el clau, en Cañete encara afegeix: "Además, Encina estuvo muy lejos de ser representante, como pudiera deducirse de las palabras de Méndez, y mucho menos autor, de Compañias cómicas, en el sentido que posteriormente ha dado á esta frase el tecnicismo teatral."

En definitiva i per resumir: al voltant del 1864 no es pot verificar cap de les dades que fins aleshores circulaven sobre en Del Enzina i es donaven per bones. A causa d'aquest entrebanc, la publicació de l'obra crítica d'en Cañete (llegida el 25 juny de 1867) a l'entorn d'aquest escriptor es va retardar gairebé trenta anys.

La infructuosa feina de comprovació de dades: en Francisco Asenjo Barbieri

Finalment, un nou prologuista, Don Francisco Asenjo Barbieri, reprèn la tasca d'en Cañete i la completa. En el seu pròleg, en Barbieri lamenta que en Cañete, malgrat tots els esforços i el seu treball magnífic, no havia pogut veure editada l'obra a la qual havia esmerçat moltes energies durant trenta anys. L'Asenjo, doncs, va acceptar l'encàrrec de la mateixa RAE i va aconseguir, a diferència d'en Cañete, que aquesta institució li edités l'edició crítica de les obres d'en Juan Del Enzina. L'edició va aparèixer un cop mort don Manuel Cañete. En aquesta edició, l'Asenjo Barbieri hi encabeix el seu pròleg darrere del del seu antecessor a l'obra completa d'En Juan del Encina de qui afirma que va ser el "padre y primitivo fundador de la comedia española".

En el segon pròleg don Francisco Asenjo Barbieri ja ens avisa que:

"Entre estas noticias hay algunas de dudosa exactitud, pero otras muy verosímiles, como la de que Encina fué en 1502

nombrado Racionero de aquella Catedral por el Papa Alejandro VI, y otra, que todos los historiadores consideran exacta, la de su enterramiento en la Catedral Vieja; y si á éstas se añade la de la Canongía, que apunta Covarrubias, no podrá menos de afirmarse que en aquel archivo deben existir documentos correspondientes á nuestro Encina".

Però, no n'hi ha. Per tant, si el nom és fals i el seu currículum com a creador d'èxit a Roma és d'algú altre, n'hauríem de trobar rastres. I el que trobem és l'existència, entre altres "espanyols" d'un tal Juan Scrivano, degà dels cantors de la capella pontifícia, de gran prestigi.

"Verdad es que en una obra crítica de Pierluigi, príncipe de la música, se cita a cierto Juan Scrivano decano de los Cantores de la Capilla Pontificia á principios del siglo xvi (época en que casi todos eran extranjeros, y varios españoles, como Scrivano), del cual se añade que gozaba sumo crédito".

Molt ens temem que l'Asenjo Barbieri parteix o bé d'una base documental falsa o bé ell mateix la manipula, ja que és ben clar que el cantor es diu Escribá i la plaça de mestre racional és a la ciutat de València.

Més endavant encara escriu:

"Pero ¡oh, desencanto! Al cabo de mucho tiempo y de haber yo escrito varias cartas apremiantes al señor Obispo, recibí de éste la contestación de que un señor Canónigo, el Maestro de Capilla y el Organista habían registrado el archivo y no habían encontrado nada relativo á Juan del Encina. De lo dicho resulta que hoy, desgraciadamente, se encuentra todavía envuelta en la obscuridad la mayor parte de la biografía de Encina, pudiendo asegurarse únicamente que el insigne vate y músico había cumplido ya cincuenta años cuando en el verano del 1519 salió de Roma con dirección á Jerusalén, y ya había sido nombrado Prior de la Iglesia de León, volviendo aquel mismo año á Roma".

La censura

Per tant, és evident que els dos màxims especialistes sobre en Juan del Enzina no van poder comprovar res. Ara bé, més endavant, en Barbieri descobreix que els censors han fet de les seves:

"Ediciones digo, porque creo que son varias las que se hicieron de esta obra, siendo la última de ellas la que ha servido de texto para este tomo; lo cual salta á la vista, leyendo en su encabezamiento las palabras; "Agora nuevamente emendada y añadido un argumento y más otras doce coplas que faltaban en las otras que de antes eran impresas" (!). Pero ¿dónde se esconden las ediciones anteriores, que nadie da razón de ellas? ¿Serán acaso las prohibidas por la Inquisición, ó recaería la censura sobre todas?.... Asunto es este muy difícil de aclarar; porque si examinamos el índice expurgatorio impreso en Valladolid á 25 de Agosto de 1559, hallamos que dice textualmente: "Égloga nuevamente trovada por Juan del Encina, en la cual se introducen dos enamorados, llamados Plácido y Vitoriano" y al paso que en la égloga que nos sirve de texto, el título es mucho más extenso y variado, y parecería muy natural que la Inquisición lo hubiera trasladado íntegro, porque anunciaba el "Nunc dimittis" trovado por el bachiller Yanguas.

¿Puede, por lo tanto, suponerse que la censura inquisitorial no alcanzaba á esta edición, sino á las anteriores no corregidas?.... Pero si fuera cierto que Encina publicó por primera vez en Roma esta égloga, ¿no sería muy de notar que cuando la condenaba el índice de Valladolid de Agosto de 1559, el índice de Roma de Diciembre del mismo año no hacía mención de ella? Bien considerado el asunto, con arreglo á las ideas de aquellos tiempos, parece que todas las ediciones de dicha obra hubieron de ser condenadas, no sólo por las escenas del suicidio y la resurrección, sino por la Vigilia de la Enamorada muerta y el Nunc dimittis trovado, mezclas irreverentes de sagrado y de profano, de las que mucho después dijo Cervantes que no se ha de vestir ningún cristiano entendimiento".

En Juan Del Enzina sabia escriure en català

I per acabar, una darrera i molt divertida referència. La va aportar en Josep Maria Orteu (29.10.12), que la va recollir de la lectura de La Lozana Andaluza --capítol 11, ed. Castalia,1972 p. 59--. Al text, s'hi diu: «La una es de Sogorbe y la otra mallorquina y, como dijo juan del encina, que "cul y cap y feje y cos echan fuera, a voto a Dios"». A la nota 77 a peu de plana d'aquesta edició aclareix: «cul ..y.. y cos (catalan) culo e cabeza e higado y cuerpo. Sin embargo, en ninguna de las ediciones del Cancionero de Encina aparece tal frase». Tanmateix, en Barbieri deixa dit ben clarament que en Juan del Enzina sabia escriure en català. També és curiós que en Gregori Mayans, bibliofil, crític i igualment bon coneixedor del personatge, l'anomeni sempre «Joan». No dic res més, per ara.

Conclusions

Nosaltres hem pogut arribar fins aquí. Ara bé: saber qui va ser realment en Del Enzina, d'on era fill i en quina llengua

escrigué originalment la seva admirada obra, de tot això, de moment, no en sabem res més.

Un cop posada en evidència la falsedat de la seva biografia oficial, caldrà fer una segona recerca per intentar trobar el personatge que s'ajusti millor als moviments del dramaturg, compositor i poeta que ens han arribat en mig de dades molt contradictòries, com per exemple que fos castellà de Salamanca. Damunt la taula de treball apuntem dos noms. El primer, Joan Escrivà, fill de Joan Escrivà. Ambdós havien estat mestres racionals a la ciutat de València a finals del s. XV i principis del XVI. El segon és el fill homònim d'en Joan d'Olzina, l'home que fou secretari del rei Alfons el Magnànim, a la cort de Nàpols. O, encara, un fill d'ell també homònim, servidor de la cort d'En Ferran II de Nàpols. A veure qui s'anima a continuar.

Víctor Cucurull Miralles

BIBLIOGRAFIA:

-ASENJO BARBIERI, Francisco: vegeu el pròleg del Cancionero Musical de la Biblioteca de Palacio, editat per la RAE, Madrid, 1890.

-CAÑETE, Manuel: Primer pròleg a l'edició del Teatro completo de Juan del Enzina, publicado por la Real Academia Española, Madrid, 1893.

-CASO GONZALEZ, José: "Cronología de las primeras obras de Juan del Encina", Archivum, III (1953).

-COTARELO, Emilio: notas sobre el "Cancionero de Juan del Encina: primera edición, 1496".

-DELICADO, Francisco, La Lozana Andaluza. Editorial Castalia, Madrid, 1972.

-DEL CASTILLO,Hernando: Cancionero General. València, 1511.

-ENCICLOPEDIA ESPASA: entrada «Juan del Encina».

-ENCICLOPEDIA RIALP: entrada «Juan del Encina».

-FRAMIÑAN de MIGUEL Mª Jesús: "Cronología de las ocho primeras Églogas de Juan del Encina: estado de la cuestión", Cuadernos de Investigación Filológica, 12-13 (1987).

-Los poetas del Cancionero General de Hernando del Castillo: enllaç http://www.larramendi.es/i18n/corpus/unidad.cmd?idCorpus=1000&idUnidad=100291&posicion=1

-MAYANS Y SISCAR, Gregorio: Vida de Publio Virgilio Marón; València, 1795.

-MAURIZI, Françoise, "La Égloga de Plácida y Victoriano a través de sus Ediciones; AISO, actes, vol. IV, 1996.

-MENDEZ DE SILVA, Rodrigo: Catálogo Real y Genealógico de España; edició de 1656.

-MENÉNDEZ PELAYO, Antología de Poetas Líricos Castellanos; tom I.

-MITJANA, Rafael: El Cancionero de Upsala; 1909.

-PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, "Juan del Encina en busca de la Comedia: la Égloga de Plácida y Victoriano"; UNED, XVII Jornada de Teatro Clásico. Almagro, 1994.

-PRENZ, Ana Cecilia: "Acotaciones a las Églogas de Juan del Encina"; Verba Hispanica, 10 (2002).

-ROJAS VILLALPANDO, Agustín de: El Viaje Entretenido.

-SCHACK, Adolf Friedrich von: Historia de la Literatura y del Arte Dramático en España; traducció d'Eduardo de Mierk, Colección de Escritores Críticos Castellanos, 1885.

-SIRERA, Josep Lluís, "Panorama crítico de los estudios sobre la historia del teatro valenciano (Siglos XIII al XVII)";

Teatro y Prácticas Escénicas, vol. I: «El Quinientos valenciano»; http://entresiglos.uv.es/wp-content/uploads/Teatro-y-pr%C3%A1cticas-esc%C3%A9nicas-I..pdf